

QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

Adilova Gulshat Agitaevna. Qazaq
etnolingvistikasida etnografizmlerdiñ
izertleniwi // «O'zbekiston olimi
ayollarining mamlakat taraqqiyotiga
qo'shayotgan hissasi» mavzusidagi
xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-
oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 207–
210. – DOI: [https://doi.org/10.66073/](https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910036)
ReFocus-Conf/0910036

QAZAQ ETNOLINGVISTIKASINDA ETNOGRAFIZMLERDIN IZERTLENIWI

Adilova Gulshat Agitaevna

f.i.f.d. (PhD), dotsent

Berdaq atindağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,

Qazaq tili hám ádebiyatı kafedrası dotsenti

e-mail: gulshat-adilova@mail.ru

Annotaciya: Maqalada etnografizmlerdiñ til sistemasındağı roli, til biliminiñ tariyxındağı etnolingvistikalıq mektepler, qazaq tiliniñ etnolingvistikası boyınsha ilimiy miynetler qarastırıladi.

Tayanış sózler: Etnografiyalıq leksika, etnolingvistika, etnografizmler, etnolingvistikalıq mektepler, Á.T.Qaydar mektebi t.b.

Qaysı xalıq bolsa da onı biriktiretuğın tili, úrp-ádeti, salt-dástúrleri, isenimleri ekenligi ilimde álle qashan dálillengen. Bul milliy belgiler ózgeriske, jañarıwǵa ushıramay turaqlı bolıp keledi. Degen menen jámiyetlik-socialıq jaǵdaydın hám qorshaǵan ortanın tásiiri úrp-ádette de óz izin qaldıratuğın belgili. Ol ózgerisler óz gezeginde xalıqtın tilinde de sáwlelenip baradı.

Ótken ásirde uzaq waqt húkimlik etken totalitar dúzimde birden-bir socialistlik milletti qalıplestiriw siysatı etnografiyalıq leksikanı tereñ úyreniwge tosqınlıq etti. Bul mashqala til siysatında da óz kórinisin taptı. Nátiyjede etnografiyalıq leksikaǵa tiyisli ayırım izlenislerdi esapqa almaǵanda, bul másele lingvistler dıqqatınan shet qaldı.

Etnolingvistika – xalıqtın etnogenezin, salt-dástúrleri menen úrp-ádetin, mákán-jayın, basqa xalıqlar menen tariyxıy-mádeniy baylanısın, kúndelikli turmısın, materiallıq hám ruwxıy mádeniyatın izertleytuğın til biliminiñ jaña tarawı. Ol tariyx, arxeologiya, ádebiyattanıw ilimleri menen qarım-qatnasqa túse otırıp, etnografiya ilimi menen tıǵız baylanıslı boladı.

Etnolingvistika uǵımına bergen anıqlamasında O.S.Axmanova «Etnolingvistika – tildin ómir súriwi menen rawajlanıwındağı til menen xalıqtın qarım-qatnası menen lingvistikalıq, etnikalıq faktorlardın tásin izertleytuğın makrolingvistikaniñ tarawı [1:529]» deydi. Olay bolsa, etnolingvistika etnos hám onıñ tilin óz ara qarım-qatnasta, baylanısta izertleydi.

Etnolingvistikaniñ óz aldına jekke baǵdar retinde payda bolıwı XIX ásirde 70-jıllarınan baslap AQSH til biliminde baslanǵan. Ol Qubla hám Oraylıq Amerikaniñ indeec qawimleriniñ tilin izertlew menen tıǵız baylanıslı keñnen óris aladı da, dáslep tiykarınan etnografiyalıq materialǵa kewil bólinde. Amerika alımlarınıñ miynetlerinde «etnolingvistika» termininiñ ornına kóbinese «antropolingvistika», «etnosemantika» atamaları qollanıladı. Sebebi semantika máselesi «ishki forma» degen at

«O'zbekiston olimi ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga
qo'shayotgan hissasi»

XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA
NUKUS, 9-10-OKTYABR 2026

penen V.F.Gumboldtning iliminen baslap etnolingvistika qarastiratuĝın mäseleniń biri retinde qabıl etilgen edi[2:370].

Bul tarawdıń Rossiyada qalıplesiwi F.I.Buslaev, A.N.Afanasev, A.A.Potebnya hám t.b. alımlardıń miynetleri menen baylanıslı. XIX ásirdeń 70-80-jıllarında folkloristika tarawınıń rawajlanıp, til menen mádeniyatıń baylanısın izertlewdiń jańa tárepleriniń ashılıwı etnolingvistika iliminiń mánisi menen wazıypaların keńeytip, ózin jańa basqıshqa kóterdi. Usı baǵdarda úlken ilimiy jumıslar alıp barıp, ayrıqsha ilimiy mektep jaratqan Rossiya etnolingvistikasınıń kórnekli wákilleri retinde N.I.Tolstoy, V.V.Ivanov, V.N.Toporovtı atap kórsetiwge boladı. Olar óz izertlewlerinde anıq bir tildıń tariyxın sol tilde sóyleytuĝın millettiń tariyxı menen tıǵız baylanısta qarastıradı, etnolingvistikalıq atlaslar jasaydı. Til menen mádeniyatıń qarım-qatnasına baylanıslı máselelerdi, tildegi hám xalıq mádeniyatındaǵı jergilikli hám sociallıq sebeplerge baylanıslı ózgesheliklerdi, ana tili menen áyyemgi mádeniyatı, til bilimi menen mádeniyatıń shegarasındaǵı mashqalalardı izertleydi.

M.M.Kopilenkonıń etnolingvistikanıń teoriyalıq tiykarların túsindiriwge arnalǵan «Osnovı etnolingvistiki [3]» atlı monografiyası ulıwma til bilimindegi dáslepki izertlewlerdiń biri bolıp sanaladı.

Bul miynette etnolingvistika iliminiń izertleniw tariyxına qısqa sholıwdan baslanıp, slavyan hám basqa da túrli indoevropo tilleri, sonday-aq bir qatar túrkiy tilleri boyınsha járiyalanǵan miynetlerde ushırasatuĝın teoriyalıq pikirler menen hár túrli ilimiy juwmaqlar tolıq qamtılǵan. Atap aytqanda, Maxmud Qashqariydıń sózligindegi etnolingvistikalıq materialdı tallawdan baslap, bergi dáwirdegi V.F.Gumboldt, E.Sepir, A.A.Potebny, sonday-aq N.I.Tolstoy, V.V.Ivanov, V.N.Toporov hám t.b. alımlardıń bul tarawdaǵı izlenislerine de toqtaladı.

M.M. Kopilenko etnolingvistikalıq izertlewlerdiń baǵdarına qaray úsh mektepti bólip kórsetedi. Dáslepki izertlewler Vyach.Vs.Ivanov hám V.N.Toporovtıń atları menen baylanıstırıladı. Olardıń izertlewleriniń maqseti – eski mifologiyalıq leksika materialların qayta tiklew boldı. Ekinshi, N.I.Tolstoy hám onıń mektebi slavyan antologiyasın, mifologiyasın, sonday-aq dialektologiyalıq materiallardı izertlew obektisine aylandırǵan. Bunda til menen mádeniyatı onıń iyesi bolǵan xalıqtıń rawajlanıwınıń divergenciya, konvergenciya processleri, tildıń dialektlik bóliniw máseleleri, xalıqtıń geografıyalıq ornalasıw jaǵdayları sıyaqlı máselelerdi birlikte qarastıradı. Al, úshinshi, Á.T.Qaydarov mektebiniń baslı maqseti tildıń xalıq tariyxınıń biybaha baylıǵı ekenin áwladtan-áwladqa jetkeriwshi kumulyativlik xızmetiniń áhmiyettiligin ayrıqsha atap kórsetiw ekenligin jazadı.

Türkologiyadaǵı, sonıń ishinde qazaq til bilimindegi etnolingvistikanıń tiykarı házirgi waqıtta «Á.T.Qaydar mektebi» dep atalatuĝın, «etnostı til aynası» sıpatında izertleytuĝın, ózine tán ózgesheligine iye etnolingvistikalıq mekteptiń tiykarın salıwshı kórnekli qazaq alımı akademik Á. Qaydarovtıń atı menen baylanıslı.

Házirgi qazaq tili leksikasınıń bir toparı – tilimizdegi mánileri gúnirtlengen, til iyesi sóylew procesinde ol sózdi qollanǵanı menen mánisin tolıq túsine bermeytuĝın yamasa qollanıwdan shıǵıp arxaizmge aylanǵan sózler. Olardıń kópshiligin frazeologiyalıq dizbeklerdiń sınarları retinde solardıń quramınan

yamasa folklorliq shıǵarmalardan, tariyxıy dóretpelerden tabıwǵa boladı. Olardıń basım kópshiligin etnografizmler quraydı.

Á.T. Qaydarov tárepinen «Etnografizmler degenimiz– ótken turmısımızda bolǵan, kópshiligi elege shekem qollanılıp kiyatırǵan turmıslıq buyımlardıń, belgili bir kásipke, xojalıqqa, salt-dástúrge, úrp-ádetke, isenimge, baspanaǵa, kiyim-kenshekke, azıq-awqatqa, tuwısqanlıq qarım-qatnasqa, el biylew ózgesheligine, nızam tártibine, dástúrlık huqıqına baylanıslı qollanılatuǵın xalqımızdıń turmıslıq hám tillik ózine tán ózgesheligin kórsetetuǵın arnawlı atamalar [4:18-22]», – degen anıqlama beriledi.

Sunday-aq bir qatar ilimiy miynetlerde xalıqtıń ótkendegi turmısı, kún kórisi, qural-saymanları, qarıw-jaraqları, t.b. tuwralı maǵlıwmatlar beriliw menen birge olardı ańlatatuǵın sózlerdiń etimologiyası tuwralı da bahalı maǵlıwmatlar berilgen [5]. Sonlıqtan da bul miynetlerdiń házirgi hám keleshek áwladqa taptırmaytuǵın derekler xızmetin atqaratuǵınlıǵı anıq. Sebebi házirgi kúnniń ózinde geypara etnografiyalıq leksemalardıń mánileri gúńgirtlenip, qollanıwdan shıǵıp baratırǵanlıǵı seziledi.

Usı tarawdaǵı izertlew jumıslarınıń ishinde E.Janpeyisovtıń miynetleri óziniń teoriyalıq jaqınan tereńligi, bay etnografiyalıq materialı, keń kólemli salıstırmalı, etimologiyalıq tallawları arqalı ayrıqsha orın aladı. Solardıń ishinde M. Áwezov shıǵarmaların materialı tiykarında qazaq tiliniń etnomádeniy leksikasın tariyxıy-etnografiyalıq izertlewge arnalǵan monografiyasınıń ornı ayrıqsha [6]. Bul miynette materiallıq hám ruwxıy mádeniyatqa, xalıqlıq ólshemge, tuwısqanlıq hám shańaraq qatnasıqlarına baylanıslı leksikadan turatuǵın bahalı materiallardı analiz etiwde basqa túrkiy tilleriniń derekleri de keńnen paydalanılǵan.

«Etnografizmlerdiń semantikalıq tiykarında xalıqtıń dúnyanı tanıwı menen qabıl etiwinen payda bolǵan dástúriy bilim sisteması jatadı, ol xalıqtıń qorshaǵan ortanı tanıwı nátiyjesinde qalıplesken tájiriybeleri, is-háreketiniń qosındısı–hámmesi xalıqtıń dúnyatanıw sistemasın, xalıqtıń ózin quraydı» [7:206-207]. Sonlıqtan xalıqtıń turmısına baylanıslı máselelerdi: ózin tanıp-biliwge múmkinshilik beretuǵın dereklerdiń eń áhmiyetlileri bolǵan shańaraq kóteriwi, ómirdi dawam ettiriwi, tuwılıw menen dúniyadan ótiw arasındadı baylanıstı bildiretuǵın túsinikler etnografiyalıq leksika arqalı sáwlelendiriledi.

Qazaq xalqınıń turmısında ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan, búgin de milliyliğin kórsetetuǵın etnografizmler qazaq tili baylıǵınıń salmaqlı bólegin quraydı. Sebebi etnografiya adamnıń dúnyaǵa keliwi menen ómirden ketiwiniń arasındadı keńislikti tutas qamtıydı. Haqıyqatında, adam dúniyaǵa keliwden baslap, er jetiw, ósiw, perzentli bolıw, bala tárbiyalaw, óz aldına otaw tigip, úy bolıwdan eń sońında dúniyadan ótiwge shekem kóp basqıstı basıp ótedi. Turmıstan orın alǵan bul hádiyseler tilde etnografizmler arqalı sáwlelenip baradı.

Hár qanday xalıqtıń ózligin biliwi, bay milliy miyraslarına ayrıqsha dıqqat awdarıwı, dástúrlerge bolǵan dıqqat-itibardıń nátiyjesinde sol xalıqtıń etnografiyasın, soǵan baylanıslı atamalardı úyreniw tek ilimiy kózqarastan ǵana emes, sonday-aq ámeliy tárepten de úlken áhmiyetke iye. Qala berse, uzaq jıllar dawamında ata-babalarımız tárepinen dóretilgen milliy baylıǵımız bolǵan biybaha miyraslardıń hám úrp-ádetlerdiń qaytadan tikleniwi, olardıń eń ibratlı tárepleriniń

xalqımız tárepinen keń qollanılıwı da etnolingvistikalıq izertlewlerdiń áhmiyetiniń artıwına sebep bolmaqta. Ásirese sońǵı jılları jáhán kóleminde bolıp atırǵan úlken globallasıw processleriniń tereńlesiwı hám tariyxıy-etnografiyalıq aymaqlar aralıq baylanıs sistemasınıń kúsheyiwı nátiyjesinde milliy ózgesheliklerdi ózinde saqlaǵan etnografiyalıq toparlardı izertlewdiń kún tártibine qoyılıwı etnografizmlerdi ayırıqsha úyreniwdiń zárúrligin taǵı da ótkirlestirdi.

Etnografizmler arqalı tariyx → til → mádeniyat → milliy sana arasındaǵı sabaqlaslıq ayqınlanadı. Usı aspektten etnografizmlerdi milliy mádeniyattıń tillik derekkózi sıpatında qarastırwǵa boladı. Etnografizmlerdiń mánisin tolıq túsiniw ushın geyde olardıń tariyxıy-mádeniy tiykarın biliw kerek. Sonıń ushın olardı izertlew leksikologiya, etnolingvistika, mádeniyattanıw, etnografiya hám tariyx ilimleriniń sheńberinde ámelge asadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М: Наука, 1966. с.529.
2. Гумбольдт В.Ф. Язык и философия культуры. – М., 1985, с.370.
3. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы, 1995.
4. Қайдар Ә.Этнолингвистика//Білім және еңбек. 1985, №10,18-226.
5. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді.– Алматы. 1988; Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. –Алма-Ата, 1989; Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы: Ғылым, 1993; Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997; Смағұлова Г.А. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері.–Алматы: Ғылым, 1998; Атабаева М.С. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. –Алматы: Білім, 2006.
6. Жанпеисов Е.Н.Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, 1989.
7. Атабаева М.С. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы: Білім, 2006. –206-207-бб.
8. Адилова, Г. А. (2012). Этнографизмы в языке казахов, проживающих в Каракалпакстане. *Вестник Челябинского государственного университета*, (2 (256)), 5-8.
9. Адилова, Г. А. (2024). НЕПРОИЗВОДНЫЕ ЭТНОГРАФИЗМЫ В ЛЕКСИКЕ КАЗАХОВ ПРОЖИВАЮЩИХ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ. *Science and innovation*, 3(Special Issue 28), 1236-1239.
10. Sagidolda, G., & Adilova, G. A. (2021). Linguocultural character of ethnographies related to burial traditions (On the example of the kazakhs language in Karakalpakstan). *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(8), 197-201.